

Srečo Dragoš

Zgolj družba in država – je mera res prava?

R. Bohinc, M. Černetič, ur. (1999), *Civilna družba v Sloveniji in Evropi: stanje in perspektive*. Ljubljana: Društvo Občanski forum.

Žal je zbornik, recenziran v tem prispevku, doživel premajhen odmev. O slovenski civilnosti, državni politiki ter evropskih integracijah smo v letu 1999 dobili pravzaprav dva aktualna zbornika, ki pa imata v strokovni in širši javnosti različno težo. Prvi, *Civilna družba v Sloveniji in Evropi*, je rezultat razprave s posveta, ki ga je 23. marca letos pod istim naslovom organiziralo Društvo Občanski forum; drugi pa je uredniški projekt Nove revije, naslovljen kot *Sproščena Slovenija*. Drugi zbornik je odmevnejši, ker je bolj politično provokativen, ker je idejno bolj enostranski in medijsko bolje plasiran, čeprav je vsebinsko slabši od prejšnjega, saj prvi vsebuje več različnih področij, ki so bolj detajlno obravnavana, ekspertno bolje podprta, prinaša več podatkov in združuje več avtorjev (kar 66). Kakšen je namen obeh? Podnaslov zbornika, ki ga je izdal Občanski forum, je "Stanje in perspektive", podnaslov novorevijaškega pa "Obračun za prihodnost". Prvi torej skuša bolj analizirati kot apelirati, drugi pa obratno. In urejenost teksta? *Sproščena Slovenija* je uredniško bolj dodelana, s profiliranim izhodiščnim konceptom, s preglednejšimi razdelki, znotraj katerih so prispevki razvrščeni dovolj logično, in z jasnimi zaključnimi tezami, podanimi celo v obliki programskih točk. Pri zborniku Občanskega foruma je obratno: presplošen koncept, ki bolj funkcionira kot vpljudnostni predgovor, podan vsega skupaj na eni strani, in to k zajetnemu tekstu (429 strani drobnega tiska), ki se konča brez vsake sinteze, še manj refleksije, vmes pa so

članki v petih poglavjih razvrščeni brez pravega reda (npr.: prispevek, naslovljen z "Etika managementa" je v drugem razdelku, ne pa v tistem z naslovom "Etična in moralna vprašanja"; v razdelku "Zasebno in javno" so stlačeni prispevki na temo znanosti, univerze, narave, genetike, urbanizma, regionalizma, lipicancev, a prav nobene o zasebnosti, na katero pa se navezuje nekaj člankov iz drugih razdelkov; vprašanju znanja in državne politike v zvezi z izobraževanjem je eksplicitno posvečenih več člankov, raztresenih po vseh petih delih zbornika, ker pač ni specialnega razdelka o tem; edina dva članka, ki se eksplicitno ukvarjata s katoliško cerkvijo, kar je razvidno že iz njunih naslovov, se znajdetata v povsem različnih razdelkih; tretjina prispevkov iz zadnjega razdelka bi po "logiki" morala biti v prvem razdelku itd.). Zunanji videz: *Sproščena Slovenija* je izšla tako v mehkih kot v trdih platnicah, katerih grafična podlaga je prepoznan Bernikov dizajn, v njegovem ospredju pa značilno novorevijaško navpično črto nadomeščajo imena avtorjev, poravnana v stolpec, pri čemer so na naslovnici pregledno uporabljene vsega skupaj štiri različne črkovne stopnje. Medtem ko so platnice zbornika Občanskega foruma eksemplarično oblikovalsko skropucalo: naslovnica je sestavljena kar iz petnajstih različnih črkovnih stopenj, kar je gotovo dizajnerski rekord v zamegljevanju poudarkov, ki so ob tem še napačni (v naslovu *Civilna družba v Sloveniji in Evropi* je namreč poudarek na *EVROPI*, ki je izpisana z večjimi črkami kot *Slovenija*, čeprav v celem zborniku ni prav nikjer govora o civilni družbi v Evropi, ampak samo pri nas). Enako površna je tudi zadnja platnica zbornika, na kateri so poimensko izpisani avtorji tekstov (pri tem pade v oči, da vsi avtorji, ki so izpisani na platnici, v resnici nimajo prispevkov v zborniku kot tudi vsi avtorji, ki imajo objavljene prispevke, niso izpisani na platnici). Ker še vedno velja, da je pogled vezan na videz, je novorevijaški izdelek v vseh pogledih boljši od zbornika Občanskega foruma, razen v vsebinskem. Zato si oglejmo vsebino drugega.

Civilna družba v Sloveniji in Evropi obravnava naslednje vsebine, ki so zjedrene okrog posameznih civilnodružbenih vprašanj: proces demo-

kratizacije, refleksija najnovejše zgodovine slovenske osamosvojitve, (ne)enakopravnost spolov, znanost, univerzitetno področje, izobraževanje, šolstvo, javno mnenje, sistemsko mišljenje, gospodarski razvoj in globalizacija, nacionalna država in evropske povezave, pravni sistem, liberalizem in neokapitalizem, katolicizem in klerikalizem, menedžerska etika, plače v javnem sektorju, strategije dostopa do informacij, kibernetski prostor, internet, mediji, narava in okoljska problematika, urbanizem, regionalizem, nevladne organizacije, denacionalizacija, genetika, lipicanci, zasebnost, etičnost, kazalci kakovosti, šport, ideološke manipulacije, (ne)inovativnost, potrošniške organizacije. Nekatero od naštetih vsebin so obravnavane v več člankih, druge zgolj z enim, vse skupaj pa je bilo predstavljeno na enodnevem posvetu. Lahko uganemo, zakaj je na posvetu zmanjkalo časa za postavljanje vprašanj, sploh pa za kakršnokoli diskusijo. Tako prenatrpan program se je iz posvetovanja zreduciral na govorniški maraton pred publiko, skoraj v celoti sestavljeno le iz nastopajočih, od katerih se ne spomnim nobenega, ki bi zdržal od začetka do konca. Odsev tega je zbornik, katerega izid pomeni (kljub njegovim hibam) rešitev celotnega projekta. V tem smislu pohvala organizatorjem, ki so tako rekoč brez logistike in v rekordno kratkem času izdali knjigo, dostopno že na posvetu. Kar seveda ne more biti izgovor za šepav koncept, ki ostaja bolj na ravni začetnega osnutka kot izdelanega načrta. To, kar naj bi bil koncept, je sestavljeno iz naslednjih treh vprašanj:

1. Kdo je oziroma kaj je civilna družba v Sloveniji?

2. Zakaj je potrebno takšno znanstveno srečanje?

3. Zakaj kot organizator nastopa društvo Občanski forum?

Poglejmo, kako na ta vprašanja odgovarjata urednika (Rado Bohinc, Metod Černetič) na prvi strani zbornika. Najprej je podan odgovor na tretje vprašanje: rečeno je, da je omenjeno društvo zgolj trenutni pobudnik, saj je to vlogo v preteklosti opravljal kak drug akter, v prihodnosti pa jo bo nekdo tretji, sicer pa ni bistveno, kdo da je dal pobudo, ampak kaj bo iz tega nastalo – bistvo

odgovora je torej v opozorilu, da si forum kot organizator ne lasti nikakršne reprezentacije civilne družbe in da je to vprašanje pravzaprav nepomembno (dovolj fer, a zakaj to poudarjati na prvi strani?). Na drugo vprašanje se tavitološko odgovarja, da so takšna srečanja pač potrebna. Glede prvega vprašanja pa se priznava, da so mnenja o tem, kaj civilna družba sploh je, preveč različna za poenotenje in da "ni nujno, da se vsi z vsem strinjamo, smo pa ta mnenja evidentirali in zapisali." Nakar sledi zahvala avtorjem za prispevke (ter celo izrecna zahvala tistim, ki "niso uspeli oddati prispevkov do roka"!?). In to je koncept, predstavljen na prvi strani.

Sledi dvainšestdeset prispevkov šestinšestdesetih avtorjev. Vsi so vredni branja in večina je zelo dobrih, pa vendar bi ob takšni količini pričakovali uredniško selekcijo vsaj v trojnem smislu: izločiti tiste, ki niso vredni objave, ker ne izpolnjujejo niti oblikovnih niti vsebinskih kriterijev za tovrsten zbornik (po mojih zares minimalnih kriterijih so takšni vsaj štirje). Potem izločiti sicer korektno prispevke, za katere pa se nikakor ne da uganiti, kakšno zvezo naj bi imeli s civilno družbo (mišljeno v kateremkoli smislu in po kakršnikoli definiciji). Nakar bi ostale članke lahko še diferencirali na bolj pomembne, ki si poleg objave zaslužijo še ustno predstavitev s kratkim referatom, od preostalih, ki so izbrani za tisk in ki se jih ne tlači na posvet. S tem bi iz ljudske tribune nastal simpozij, kvaliteta zbornika pa bi bila višja. Namesto tega pa se je urednikovanje zreduciralo na poštni predal za oddajanje prispevkov, ki so bili vabljeni z izjemno detajlnimi navodili – z drobnim tiskom izpisanimi na več straneh – o tem, kakšna naj bo velikost naslovov, dolžina teksta, oblika shem, debelina uporabljenih črt, o konceptu pa nič (in tisti najdaljši članek v zborniku, ki edini nekajkrat prekorači strogo določeno dolžino teksta, ki je s pomanjkljivim kolofonom in brez predpisanega povzetka, je ravno članek enega od urednikov). Vse to so zgolj lepotne napake, ki so manj pomembne od vsebine, a preveč očitne, da jih ne bi opazili.

Bistvo problema je drugje: v prvem vprašanju na prvi strani, ki do konca zbornika ostaja nereflektirano – kdo je oziroma kaj je civilna družba.

Sam bi ga še razširil: se je danes, toliko let po osamosvojitvi, sploh še smiselno spraševati na tako splošen način o tako abstraktni in nedorečeni sintagmi, kot je "civilna družba", o kateri niti prej niti kasneje niti v širši javnosti niti v strokovnih krogih nikoli ni bilo konsenza, kaj naj sploh zaobsega ta pojem? Tu se strinjam s trditvijo urednikov, da "ni nujno, da so ti odgovori enoznačni". Vprašanje pa je, kako je lahko ta trditev produktivna (za razliko npr. od časa pred desetimi leti). Če že hočemo na vsak način aktualizirati civilno družbo, ali ni bolje, če se vprašamo, katere civilnodružbene teme so danes najbolj pereče oz. zanemarjene, katera področja so najbolj zapostavljena, pri kom in v čem so civilnodružbeni potenciali, kakšne bi bile ustrezne strategije do države ter drugih diferenc v okolju in podobno. Material v zborniku je bogat s tovrstnimi odgovori, tako po posameznih področjih kot v smislu nacionalne strategije, ki bi jo bilo treba le smiselno povzeti. Najšibkejši pa je zbornik ravno glede uvodnega vprašanja, kaj civilna družba je. Če to nebitveno in pretenozno formulirano vprašanje vzamemo za glavno merilo, potem je zbornik nejasen. Kaj nam v tem smislu ponujajo teksti?

Od šestinšestdesetih avtorjev se jih na civilno družbo navezuje le spodaj naštetih trideset, bodisi eksplicitno bodisi implicitno (slednje navažam v oklepaju; k njim prištevam celo takšne, ki civilno družbo komajda omenijo, je pa iz konteksta vsaj približno razvidno, kaj označujejo s tem pojmom). Ob priimkih podajam še ključne strani, iz katerih je razvidno razumevanje civilne družbe pri posameznem avtorju:

J. Bezenšek: 284–285; L. Čampa: 168–170; M. Černetič: 386; S. Dragoš: 134, 137; M. Gams: 311; A. Igličar: 77–79; E. Kobal: 199; A. Koren: 349–350; M. Kos: 60; B. Kutin: 426; T. Kuzmanič: 118–122, 125–126; B. Lipužič: 275–276; A. Lukšič: 242; I. Lukšič: 111; O. Luthar: 56–57; M. P. Marinšek: 175–178; M. Mulej & Š. Kajzer: 43; V. B. Mušič: 252, 255; S. Resnik: 113; R. Rizman: 2–3; V. Rus: 375–376; M. Sedmak: 332; L. Šešerko: 318; R. Šugman & M. Ferenčak: 360, 363; L. Toplak: 180–181, 188; N. Toš: 35; A. Ule: 189–192; M. Žagar: 10.

Preostali avtorji, torej večina, pa sploh niso čutili potrebe, da bi svoj članek kakorkoli "civilnodružbeno" obarvali – verjetno iz naslednjih razlogov: ker se zavedajo, da je pod ta okvir mogoče stlačiti karkoli, in si s tem niso delali skrbi, nekateri so se raje razpisali o bolj konkretnih in pomembnejših temah, drugi so pač poslali, kar so imeli (zavedajoč se, da ni nevarnosti, da ne bi bili objavljeni, saj je bil časovni rok edini kriterij za izpad iz "konteksta"). Med prvo skupino tridesetih – ki torej omenjajo civilno družbo, ki jo eksplicitno definirajo ali pa vsaj implicitno dajo vedeti, kaj s tem mislijo – znotraj te kategorije avtorjev pa lahko razberemo kar štiri bistveno različne pristope k mišljenju civilne družbe. In ker razlike med njihovimi opredelitvami niso samo pragmatične, je nesmiselno pričakovati, da bi lahko prišlo do vsaj približnega konsenza o pojmu civilne družbe. Tudi uredniki zbornika niso tega pričakovali in so, kot rečeno, že na začetku vedeli, da poenotenje ni mogoče. Niso pa vedeli, da je to nujno za kontekst, kakršnega so si zastavili, ko se namreč pri afirmaciji civilne družbe skuša izhajati iz razvrščanja, kdo ali kaj to sploh je. Če se vse skupaj začne prav s tem problemom, potem se je težko premakniti k drugim vprašanjem, če prvo ostane neodgovorjeno. Zato tvegam prognozo, da je to zadnji zbornik o civilni družbi na Slovenskem, saj bodo morebitni nadaljnji projekti podobne teme odpirali z nasprotnega konca, izhajajoč iz parcialnih, na ožje segmente orientiranih vprašanj.

Torej, kdo ali kaj je civilna družba pri nas? Od naštetih avtorjev, ki vprašanje jemljejo resno, uvrščam v prvo kategorijo tiste, ki odgovarjajo v nasljenem smislu:

Kategorija A

Civilna družba je v vmesnem prostoru med zasebno in državno sfero, čeprav tega prostora ne zajema v celoti. Iz njega izpadejo akterji, ki se ukvarjajo z nepolitičnimi stvarmi, kot so rekreacija, zabava, duhovnost, pridobitništvo, hkrati pa civilna družba tudi niso tisti, ki politizirajo z namenom, da bi prevzeli oblast, nadalje iz nje izpadejo vsi oni, ki s politizacijo sicer ne reflektirajo direktno na oblast, ampak so navznoter netolerantni, nedemokratski in ki se nagibajo k monopolizaciji političnega prostora, npr. religiozni fun-

damentalizmi, revolucionarna, milenaristična gibanja ipd. Seveda se potem človek vpraša, kaj sploh še ostane od civilne družbe po vseh teh pogojevanjih in izključitvah. Zlasti še, ker se v istem tekstu (v katerem je najprej iz civilne družbe izvrženo vse, kar ni zares demokratično) izrecno priznava, da pa "je lahko delovanje civilne družbe v številnih primerih tudi skrajno necivilno", npr. etnično čiščenje, in pa da lahko "civilna družba zagovarja skrajno radikalna in maksimalistična stališča, ki jih poskuša uveljaviti tudi z nedemokratičnimi cilji in sredstvi" (str. 4; vsi nadaljnji citati so iz recenziranega zbornika). Prav to je tipično za tovrstne avtorje: namesto da bi civilno družbo opredelili širše in potem znotraj nje opozarjali na elemente, ki so lahko tudi nedemokratični in nevarni, naredijo obratno – najprej jo idealistično skrčijo na najbolj demokratične akterje, nakar pa svarijo pred nevarnostmi take civilne družbe. Tudi ni najbolj jasno, v kakšnem smislu naj bi imela "civilna družba pred seboj še veliko priložnosti" v zvezi s problemi, "ko gre za delitev lastnine oziroma za redistribucijo družbenega bogastva" (str. 6) – če pa so po enem od številnih kriterijev iz civilne družbe izključeni ravno vsi tisti, ki se ukvarjajo "s profitnimi dejavnostmi" (str. 3). Za avtorje iz te kategorije tudi katoliška cerkev ne spada v civilno družbo, ker je pač nedemokratična (hierarhična) organizacija; a če hkrati vemo, da ne spada niti v državo niti v zasebnost, kam torej spada? In kaj se npr. zgodi, ko eno civilnodružbeno demokratično gibanje, ki politično deluje, a ne v smislu boja za oblast, nasprotuje drugemu civilnodružbenemu demokratičnemu gibanju, ki tudi trdi, da mu ni za oblast, ampak nasprotuje prvemu? Katero od obeh je zdaj v civilni družbi in katero izven nje; kje je meja, do katere še lahko gre tisto pravo gibanje, da ostane civilnodružbeno, in onkraj katere to ni več? In kaj storiti s tistimi civilnodružbenimi demokratičnimi gibanji, ki del svojih uslug tudi tržijo; ali pa se, recimo, povezujejo s cerkvijo, čeprav sama niso cerkvena; ali pa so del cerkve, pa so izven njene hierarhije in s povsem demokratično strukturo odločanja ter v imenu milenaristične vere agitirajo za mir, ljubezen in strpnost? Prav ta obsesija s cerkvenim je zaslužna za nekatere

trditve, ki jih je res mogoče prebrati samo v tem zborniku – na primer pri drugem avtorju, ki cerkev izloča iz civilne družbe z argumentom, da pač gre za predmoderne strukture, medtem ko je civilna družba vzporedna "procesu sekularizacije." Takoj za tem preberemo stavek: "Religija ima mesto v civilni družbi. Vendar religija kot prakticiranje istoverujočih privatnih oseb" (oboje str. 111). To protislovje pa se dodatno pojasni z razlaganjem, zakaj pa cerkev in njeni verniki vendarle ne spadajo v civilno družbo: "Zakaj kriteriji, ki jih izpostavlja cerkev niso kriteriji civilne družbe? Zato ker za je vključevanje v organizacije in združenja pod njenim okriljem potrebno izpolnjevati pogoj, pripadnost cerkvi" (str. 112). Nakar vmes med obema trditvama najdemo še postulat, – "da mora že obstoječa civilna družba za svoj bolj polni razvoj vzeti nase vzdrževanje obsežne kulturne tradicije predmoderne družbene strukture" (ibid.). Kako gre vse to skupaj, naj ugame bralec sam. Očitno pa gre pri tovrstnih avtorjih (ki jih uvrščam v kategorijo A) za naslednje značilnosti: civilna družba se definira kot nekaj skrajno redukcionističnega, kjer ni prostora ne za tržne akterje ne za privatnost ne za najrazličnejša društva in organizacije (kolikor sledijo svojim ožjim interesom), ne za cerkveno religijo niti za necerkvena verska gibanja (dokler verjamejo le v eno, svojo resnico), ne za politične stranke ne za nestranskarske politične grupacije (kolikor sledijo parcialnim političnim resnicam) in ob pozornejšem branju bi lahko odkrili še vrsto drugih izključevanj. Pojem civilne družbe je torej zreduciran zgolj na "pravo" civilno družbo, v katero spadajo le tiste politične grupacije, ki so moderne in zares demokratično strukturirane in se ne sklicujejo na lastni interes ter nimajo zveze s političnimi strankami niti z bojem za oblast, so pa zato demokratično izjemno pomembne za celotno družbo in državo – vse, kar od tega odstopa, ne more biti civilna družba. Nekateri iz takšnega redukcionizma jasno izpeljejo sklep, da se je ta ozek, edinopravi segment civilne družbe prebudil in obstajal samo v osemdesetih letih, potem pa izginil v devetdesetih, ko ga je načrtno zadušil liberalizem, kapitalizem in stranke (v tej zvezi se omenjajo celo "čistke"). Zato seveda danes civil-

ne družbe v Sloveniji naj sploh ne bi več bilo. Še huje, razvoj v devetdesetih je ideološko zatrl celo razumevanje samega pojma civilna družba, vsa ta zadeva pa je po zatrjevanju enega od avtorjev "razvidna predvsem tistim, ki smo imeli bolj ali manj razjasnjene koncepte politike in delovanja, torej tistim, ki smo že (bili) tako ali drugače opravili z dominantno slepo pego tukajšnjega družboslovja" (str. 118). To slepo pego citirani avtor poimenuje "sistematična antipolitika", medtem ko se je on sam kot dejanski civilno-družbeni pripadnik seveda zavzemal za pravo politiko. Pri tem še izrecno poudari, da je bilo zavzemanje za resnično politiko (za razliko od antipolitike) v tem, ko se je samoupravnemu socializmu nasprotovalo z držo, kjer "smo bili in smo vse prej kot pro-kapitalistično orientirani" (ibid.). Človek bi mislil, da so naštetih argumenti natančno tisti, ki jih danes producira katoliška desnica, a verjetno ne gre za njenega pripadnika. Avtor je namreč protisocialističen, protikapitalističen, protiliberalističen, a tudi protikatolicističen, protistrankarski, protikorporativističen ter seveda protikomunističen in protifašističen (roko dam v ogenj, da je tudi proti Giddensovi "tretji poti", če bi se le spomnil še na to oznako). Skratka, on je proti. Da ga le ne bi kam uvrstili, poskrbi citirani avtor tudi z naštevanjem svojih nasprotnikov, tj. grobarjev prave civilne družbe: LDS, Žižek, Bučar, Mladina, stranke, Cankarjev dom, a tudi Janša, Jambrek, Ustavno sodišče, "razumniki" ter celotno "tukajšnje družboslovje".

Če torej povzamem značilnosti kategorije A: civilna družba se reducira na ozek segment zgolj tiste politične javnosti, ki je edina res zaslužna za demokratizacijo (kaj to je, je odvisno od osebnih predstav vsakega pisca), in samo to je "prava" politika. Ker je tovrstno merilo izhodiščno in poglavitno, tudi odpadejo vse finese o presekih med civilnim in državnim: na ta način reducirana civilna družba nastopa kot nasprotni pojem državi z vsemi političnimi akterji vred, majhnimi, velikimi, parlamentarnimi kot izvenparlamentarnimi. Gre za dualistično in redukcionistično opredelitev civilne družbe, po kateri se od začetka devetdesetih dalje samo še pogrezamo v nekakšno predcivilno stanje. Mimogrede: zanimivo bi bilo

tovrstne avtorje vprašati, kam po njihovi definiciji spada npr. združenje lastnikov razlaščenega premoženja in pa njim nasprotno društvo najemnikov poslovnih prostorov (tudi predstavljeno v zborniku) – katera je zdaj od obeh nedržavnih organizacij zares "prava" civilnodružbena, katera pa blefira?

Kategorija B

Drugačen pristop k opredelitvam civilne družbe predstavljajo tisti, ki zavračajo omenjeno dualistično nasprotje (civilna družba proti državi), ker jim je jasno, da ni produktivno v razmerah, ko razvita država po eni strani penetrira z vrsto paradržavnih pristojnosti in oblik v številna družbena področja, hkrati pa civilni razvoj povzroča tudi nasprotno (celo v politiki, npr. lobiranje, neokorporativni angažmaji ipd.). Zato se bolj nagibajo k relacijskemu razumevanju razmerja z državo in se bolj zavedajo konceptualnih težav s preseki, kar tovrsten pristop razlikuje od kategorije A. Hkrati pa se odklanja možnost, da bi abstraktni pojem civilne družbe najprej zastavili v rezidualnem smislu kot vse, kar je izven področja države, ter naknadno skušali opredeliti njegove strukturne elemente (npr. privatnost, nepolitična in politična javnost, politični pluralizem); namesto tega se še naprej vztraja v iskanju posebnih, tj. bolj rigoroznih kriterijev, ki bi razločili zares pravo civilno družbo od vsega ostalega (podobno kot pri A). Nazoren primer zadrege, ki iz tega izhaja, je področje znanosti (čeprav bi lahko vzeli tudi primer umetnosti, volonterskega ali pa ekonomskega sektorja). Vemo, da imamo znanstvenike in institucije, ki so izključno državno financirani, in pa druge, ki so nedržavno financirani, pa seveda še vse ostale, ki so nekje vmes – je torej znanost civilnodružbeno področje ali ni? Avtor, ki hoče razjasniti ta problem, navede naslednjo definicijo civilne družbe: "Sam pod izrazom 'civilna družba' zato razumem vsakršno prostovoljno združevanje ljudi v zasebnosti, v profesionalni dejavnosti in v javnosti, ki sloni na solidarnosti, medsebojni podpori, zaupanju in prizadevanju za kake širše, tj. ne zgolj zasebne ali strokovne cilje, vendar ne v okviru političnih institucij, pravnega reda, vladnih in upravnih služb ter dejavnosti iz ekonomske sfere" (str. 190). Po tej definiciji je

jasno, da znanost nima kaj iskati v civilni družbi. Kajti znanost je namreč državno financirana, če pa ni, pa si svoje finance nujno nabira "v okviru ... dejavnosti iz ekonomske sfere". In če znanstvena dejavnost v prizadevanju, da ne bi bila državno, strankarsko in sploh politično pristranska, stremi zgolj za strokovnimi cilji, potem prav tako ni civilnodružbena, sodeč po isti definiciji (celo ne glede na način financiranja). Hkrati pa isti avtor na isti strani zagotavlja nasprotno, namreč da je znanost vendarle lahko civilnodružbena dejavnost, še več, le kot takšna je lahko "pomembna in vplivna", merilo za to pa je njena avtonomnost. In zdaj smo v zadregi – primer: zamislimo si skupino vrhunskih ekonomistov in sociologov, ki funkcionira kot "think thank" pri državni vladi z namenom, da kritično analizirajo, komentirajo in sugerirajo vladne ukrepe, pri čemer jim vlada zagotavlja maksimalno avtonomnost, hkrati pa jih seveda plačuje (po angleškem in ameriškem zgledu je bil pri nas neuspešen pobudnik take skupine Bogomir Kovač). Če izhajamo iz zgornje definicije, kam bi torej uvrstili takšno skupino, ki je ekspertno povsem avtonomna, čeprav hkrati plačana iz proračuna? Nadalje, kam bi npr. uvrstili farmacevtski inštitut, ki z vlado nima nobene zveze in se izključno financira iz tržnega profita firme, v kateri pa ima ekspertno povsem proste roke? Kam bi uvrstili prismuknjene znanstvenika, ki ni ne tržno ne državno vezan (ker se financira npr. iz dediščine), izumlja pa spojine za peklenske stroje? Kdo zdaj od vseh teh spada v civilno družbo in kdo ne? Avtor, da bi se izognil tem banalnim vprašanjem, sugerira univerzalni obrazec: znanost je treba, pravi, "oddvojiti od države, prav tako, kot je bilo treba oddvojiti religijo (cerkev) od države ... prav 'zlepljenost' države in znanosti le to ponovno sili v ideologijo" (str. 191). Seveda se vsi strinjamo, da je v Sloveniji zaželen pluralizem financiranja, ker smo vsi vezani večinoma na državne jasli (družboslovje in humanistika pa povsem). Vendar – kakšno zvezo ima to z definicijo civilne družbe? Ali bi takrat, ko bi recimo v znanosti dosegli 60 % finančne naveze na druge, nedržavne vire, imeli torej 60 % "civilnodružbene" znanosti, njenih ostalih 40 % pa bi bilo izven civilne sfere? In navsezadnje, če se

znanost finančno razdržavi, ali bo zato, ker bo odvisna zgolj od trga in privatnih donacij, kaj manj ideološka, bo bolj slonela "na solidarnosti, medsebojni podpori, zaupanju in prizadevanju za kake širše, tj. ne zgolj zasebne ali strokovne cilje", kot to zahteva avtorjeva definicija? Zanimiv je tudi način, kako avtor, da bi ilustriral svojo definicijo civilne družbe, pomete s famoznim znanstveno-etičnim razsodiščem (Juhant & co.). Najprej povzame dejstva o tem, da ta združba nikoli ni imela legitimnosti za početje, za kakršno se je samorazglasila, ker nikoli ni bila konsenzualno izbrana, ker ji v resnici ne gre za etična merila v znanosti, ampak za politična merila, zavita v etiko itd. Kar je vse res. A avtor ji prilepi še naslednji očitek, da je namreč povsem jasno, da ta skupina "predstavlja eno od zlorab pojma in naziva civilne družbe v Sloveniji" (str. 192). Od kod pa zdaj to? Kot da ne bi bilo možno, da se neka civilnodružbena skupinica skupaj vzame in se začne kolektivno razglašati za popolnoma civilno družbo, druge skupine taiste civilne družbe pa ji to oporekajo (vemo, da se takšna, tudi uradno registrirana društva oz. "civilne iniciative" kar množijo, pa če je to komu všeč ali pa ne). Očitno gre spet za zatekanje k redukcionističnemu kriteriju (kot pri avtorjih iz kategorije A), kjer je civilnodružbeno le tisto, kar je dosledno demokratično organizirano, dobronamerno, neideološko, nesebično itd. Natančno to pa je ista logika, ki privede do skušnjave, da se neki civilnodružbeni segment – iz zaverovanosti v lastno predstavo o "edinopravi" civilni družbi – proglasi za popolnoma civilno družbo, vsem ostalim, ki mu nasprotujejo, pa odreka civilno pripadnost. Torej, kaj je značilno za tovrsten pristop, ki ga uvrščam v kategorijo B: gre za podobno redukcionistično početje kot v prejšnji kategoriji A, vendar s to razliko, da mišljenje civilne družbe ni več zastavljeno na povsem dualističen način (družba/država), pač pa postaja bolj občutljivo za preseke. Posledica tega je, da ideološki kriteriji sicer niso več v ospredju, nadomestijo jih pa infrastrukturni, npr. financiranje, s katerimi se povozijo vse druge systemske razlike med znanostjo, politiko, ekonomijo. Zato se sploh ne razmišlja o možnosti, da znanost, tudi ko tesno sodeluje s politiko (in

ne glede na finančne vire), še vedno lahko ostaja znanost, saj funkcionira po drugačnih principih in izhaja iz drugačnih resnic – ko pa nad tem prevladajo nestrokovni interesi in eksterne logike z neznanstvenih področij, takrat pa znanost postane fasada za nekaj drugega, pa če je financirana državno, privatno ali pa sploh ni. Namesto tega se avtor zateče v svojevrstno klasifikacijo, po kateri znotraj celotnega znanstvenoraziskovalnega sistema določi dve sferi, razločeni izključno po finančnem kriteriju. Eno od teh (*znotraj*-znanstvenih!) področij dobesedno imenuje za “interno državo”, drugemu znanstvenemu področju pa reče “interna civilna družba”; nakar mu gre enostavno za to, da drugo področje afirmira na račun prvega, kar naj bi prispevalo k blaginji celotne civilne družbe (verjetno zdaj tiste eksterne), čeprav – kot smo videli prej – celotno znanost že na začetku izvrtje iz civilne družbe, kolikor se znanost zavzema zgolj za strokovne cilje (da ne omenjam paradoksa, da je avtor sam zaposlen na državni univerzi ter živi iz državnega denarja, kar je očitno dokaz, da tudi tisti, ki spadajo v znanstveno “interno državo”, vseeno lahko producirajo “interne civilnodružbene” ideje, čeprav ravno to možnost avtor zavrača v istem članku).

Kategorija C

Naslednja varianta razumevanja civilne družbe je kategorija, ki je povsem nasprotna prejšnji in deloma tudi različna od prve. V kategorijo C uvrščam avtorje, ki ne iščejo redukcionističnih tematizacij civilne družbe, ampak se bolj nagibajo k rezidualnim definicijam, verjetno z namenom, da se kritično osredotočijo predvsem na državno politiko (na področju, ki ga pokriva njihov prispevek). S tem se izogonejo zgoraj omenjenim zadržem in hkrati svojo temo utemeljujejo brez naveze na neko koncizno definicijo civilne družbe. Ker pa zaradi tega niso pozorni tudi na komplikacije (preseke) med civilnodružbenim in državnim, se zadovoljujejo z običajnim dualističnim nasprotjem. V tem smislu se recimo civilna družba razume preprosto kot tisto “družbeno področje, ki je predmet civilno pravne (dispozitivne, svobodne, avtonomne, privatno pravne) ureditve. Za razliko od drugih družbenih področij, ki so

predmet javno državno pravne (obvezujoče, administrativne, imperativne, državne, heteronomne) regulative” (str. 180). To je primer zadovoljive definicije, če civilno družbo mislimo skozi dualistično razmerje z državo, ki pa ne zadostuje več, ko se vprašamo po konkretnih rešitvah, pri katerih se gibljemo po vmesnih conah med njima. Avtor, ki v skladu z zgornjo definicijo civilne družbe obravnava npr. univerzo, lahko zato vse finančne, organizacijske in upravne probleme univerzitetnega prostora izvaja iz naslednjega postulata: “Gre za proces osvobajanja univerze izpod državno politične kontrole, za proces utrjevanja avtonomije univerze, za proces prehoda univerze iz državne v civilno sfero, iz državno politične domene v sfero civilne družbe” (str. 180–181). V tej smeri navaja vrsto koristnih, konkretnih in logično koherentnih predlogov – ni pa čisto jasno, zakaj bi potem (če bi prišlo do njihove realizacije) dobili prenovljeno univerzo v smislu, ko bi ji lahko brez zadržev rekli civilnodružbena, za razliko od sedanje, ki je državna. Priznam, da gre za puristično vprašanje, od katerega so pomembnejša vsa tista, s katerimi se ukvarja avtor. A če vso stvar že na začetku izrecno zastavimo skozi dualizem družba/država, potem bi le bilo zanimivo zvedeti, kje je tista točka, kjer se državni status prevesi v nedržavnega. Seveda takšne točke ni, saj gre za značilen primer kombinacije (vsaj) dveh sistemov in operacionalizacije njune avtonomije na področjih, kjer se dogaja prežemanje obeh. Ravno od tod izhaja kompletna univerzitetna problematika, npr. razčiščevanje nejasnega pravnega statusa univerzitetnih članic, optimalnost rešitev med centralizacijo in federalizacijo univerze, njeno unifikacijo in segmentacijo, med premoženjsko samostojnostjo in odvisnostjo, finančno interno oz. eksterno kontrolo, med raziskovanjem in izobraževanjem, univerzalnostjo in specialnostjo – vse to so problemi funkcionalnega ravnovesja, ne pa bipolarne poenostavitve v smislu ali/ali. Od tod tudi prevelike investicije v pričakovano razdržavljanje univerze, ki naj bi sama po sebi prinesla že tudi razideologizirano, v svet odprto, kvalitetnejšo itd. univerzo (kje pa! – tu se pravi problemi šele začnejo, razlika je le v tem, da za njih takrat ne bodo več odgovorna državna

ministrstva; že danes se ideologizacija generira bolj v posameznih univerzitetnih klikah kot pa na ministrstvih). Navsezadnje je nelogična tudi sklepna formulacija, ki jo avtor zaradi pomembnosti izrecno zapiše v posebni točki, v kateri pravi, da je za uresničitev civilnodružbene, tj. nedržavne univerze "potrebno skrbeti za razvoj avtonomije državne univerze" (str. 187).

Kategorija D

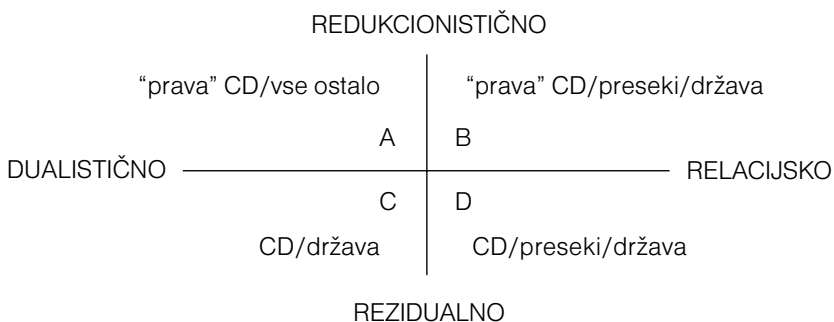
Od vseh zgornjih lahko razlikujemo še četrto kategorijo, kamor spada večina tistih tridesetih avtorjev, ki tematizirajo pojem civilne družbe. Tu gre za avtorje, ki se namesto zavajajoče dualistične fiksacije med civilnim in državnim raje usmerjajo v relacijsko razmerje med njima; pri odgovoru, kaj naj bi civilna družba pomenila, pa se enostranskemu redukcionizmu izognejo z rezidualnim razumevanjem tega pojma. Zato je za njihove prispevke večinoma značilno dvoje: večja osredotočenost na preseke (prav tu srečamo ključna vprašanja in uporabne rešitve) ter pogosta odsotnost konciznih definicij civilne družbe, s tem pa tudi pasti, v katerih se vrtijo avtorji prejšnjih kategorij. Mislim, da bi si kdo, ki bi hotel narediti kakšne skupne zaključke glede civilnodružbene strategije, lahko bolj pomagal s avtorji pod D kot pa z onimi iz A.

Značilnosti omenjenih štirih kategorij povzeman v spodnji shemi, kjer abscisa predstavlja razumevanje odnosa med državo in civilno družbo, medtem ko so kriteriji za slednjo ponazorjeni z ordinato:

Če se ob tej shemi vrnem k vprašanju, s katerim sem začel, namreč o neodmevnosti zbornika, potem si lažje pojasnimo naslednje paradokse:

- da večina avtorjev in avtoric, čeprav objavljenih v civilnodružbenem zborniku, sploh ne čuti potrebe, da bi se izrekla o tem, kaj naj bi civilna družba bila;
- da med preostalimi, ki eksplicitno ali implicitno tematizirajo civilno družbo, ni konsenza o tem pojmu;
- da odsotnost konsenza o civilni družbi ne pomeni nujno tudi disenza o civilnodružbenih strategijah;
- da redukcionistični pristopi, ki skušajo mavrico najrazličnejših civilnodružbenih iniciativ zbitriti z definicijo "edinoprave" civilne družbe, že sami po sebi to mavrico še bolj razširjajo in zamaglujejo kot pa obratno;
- da je razmišljanje o civilni družbi in državi najbolj produktivno ravno na področjih, ki jih ne moremo več enoznačno (brez preostanka) uvrstiti v državno niti v civilno področje;
- da tisti avtorji, ki se s svojim razumevanjem civilne družbe uvrščajo v isto kategorijo, nikakor niso politično enakomisleči (kar velja tudi za avtorje iz različnih kategorij).

Zadnji poudarek posebej navajam zato, ker se je prva recenzija omenjenega zbornika osredotočila ravno na tisto, kar je pri vsem skupaj najmanj pomembno in neresnično. Dejan Pušenjak je namreč zbornik skritiziral z obširnim člankom (v *Sobotni prilogi Dela*, 27. marca, str. 36), v

katerem se je izdatno skliceval predvsem na prispevek Toneta Peršaka. Ta bivši in sedanji politik namreč trdi, da civilne družbe pred osamosvojitvijo sploh ni bilo, ker si je nedemokratski režim hegemoniziral celotni družbeni prostor, po osamosvojitvi pa da je tudi ni, ker zdaj ta prostor povsem obvladujejo politične stranke. Pušenjak se čudi nad takšnimi poenostavitvami (kdo se pa ne bi), ne pove pa, kakšno zvezo naj bi imela ta teza s samim zbornikom (Peršakovega teksta v njem sploh ni!). Nakar članek zaključí s trditvijo, da podobno kot se je okoli Nove revije zbral desni del intelektualcev, enako naj bi se na posvetu in v tem zborniku zbrali "ljudje leve provenience". Da to ni res, se lahko vsak prepriča že samo, če preleti imena avtorjev v kazalu. Takšne populistične teze o domnevni skupni (levičarski) poenotenosti neupravičeno diskvalificirajo zbornik. In so škodljive, ker se prehitro preskočijo zadrege s paradoksi, podanimi v zgornjih alinejah. Problemi z mišljenjem civilnodružbenega področja so globlji in dolgotrajnejši.

Razvoj civilne družbe pomeni predvsem povečevanje njene heterogenosti, s tem pa tudi praktičnih in teoretskih problemov s to sintagmo. Kot rečeno, so praktični problemi že zgolj z razvrščanjem in s pričakovanji, ki jih ob tem gojimo. Ali ni vsakomur očitno, da npr. že najmanjša dobrodelna organizacija iz Spodnjega Dupleka, čeprav neprofitna, lahko del svojih storitev prodaja na trgu, se lahko financira zgolj iz lastnih virov, iz občinskih ali državnih razpisov (ali vse hkrati), lahko politično protestira proti državni regulaciji volonterskega sektorja, lahko odkrito lobira, se prikrito našlepa na lokalno strankarsko strujo ali pa povsem abstiniira od "velikih" tem, lahko kljub temu deluje skupnostno integrativno ali pa dezintegrativno, je lahko zgledno demokratično vodena ali pa avtoritarno, se lahko navezuje na "predmoderne" tradicije (npr. kot župnikov podmladek) ali pa sledi najnovejšim trendom (npr. zagovorništvo psihiatričnih pacientov), njeni člani so lahko tradicionalno verski, newagerski ali protiverski, vse skupaj pa prakticirajo trajno ali pa občasno? Kakšna bo korist od tega, če takšno organizacijo strpamo v civilno družbo ali pa izven nje? In kaj pridobimo s fantazmo, s katero se

začne prvi stavek nekega članka v zborniku, "da civilna družba bedi nad pravicami človeka" (str. 244). Iz razočaranja, ki bo iz tega izšlo, lahko dobimo nasprotno efekte, tj. bežanje k državni regulaciji zaradi averzije do vsega civilnega ali pa zatekanje k redukcioniističnim iskanjem tiste zares "prave" civilne družbe, ki da je edino primerna podlaga za demokratično državo. In pri tem očitno pride vse prav, npr. opletanje z nekakšnimi teorijami o "želatinasti" in "zdrizasti" civilni družbi (str. 110), zatekanje h Gramsciju (ni slučajno, da prav on velja za nazoren primer "očitno konfuzne terminologije" – gl. Cohen, Arato, 1992, *Civil Society and Political Theory*: 144, 640), ali pa obujanje heglovskih navezav pri tistih, ki presenetljivo trdovratno iz civilne družbe izločajo vse, kar je zasebno, kot da to nima prav nikakršnega pomena za civilnost, hkrati pa se nad vsem tem kot nasprotje postulira vrhovni samozavedajoči državni duh – nekako v smislu dialektične trilogije od a do c:

a. kot neposredni ali naravni duh – družina;

b. relativna totalnost relativnih odnosov posameznikov kot samostojnih oseb, ki so ene do drugih v neki formalni splošnosti – civilna družba;

c. samozavedajoča se substanca kot v organski realnosti razviti duh – državna ureditev" (podč. Hegel, 1987, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Sarajevo: 426–427).

Mislím, da je tovrstenn spiritualizem popolnoma neproduktiven in nepotreben. Neproduktiven je zaradi iluzorne predpostavke, da je sfera "b" vedno nekaj višjega in popolnejšega od sfere "a", pri čemer naj bi preseganje obeh bilo možno šele v sferi "c" – verjetno se tu napaja večina redukcioniizmov. Variacije na zgornjo temo pa so tudi nepotrebne, saj so se vse konceptualne variante tega razmerja že izčrpale, bodisi v heglovski maniri krepitve državnih pristojnosti (npr. Bodin, Hobbes) ali pa v nasprotni smeri (Locke, Paine, Tocqueville, Marx). Zgodovinsko gledano je to početje še imelo neki smisel, saj je z zavnitvijo božje države (*civitas Dei*) bila ustvarjena podlaga za participacijo nedržavnih akterjev v državnih zadevah. Zato so tudi državni režimi postajali vse bolj dovzetni za demokracijo, ki se je (od začetka prejšnjega stoletja dalje) začela

izrecno aktualizirati skozi tri poudarke, tj. kot demokracija v državljanskem, političnem in socialnem smislu. Podlaga za prvo je bil liberalizem, podlaga druge suverenost ljudstva, podlaga za mišljenje tretje pa je bil socializem. Čeprav so vsi trije poudarki pomembni za status civilne družbe, je bil za diferenco med njo in državo najusodnejši tretji. Demokracija v socialnem smislu je namreč variirala v eno smer, skozi komunistične modele (vse do našega Kardelja), kjer je razločitev civilne družbe od države postopno izgubljala tako v teoriji kot v praksi vsakršen smisel (kolikor se je še ohranjala kot razlika, se je to označevalo za simptom nezadostne razvitosti političnega koncepta, ki se je apliciral) v drugo smer pa je šla socialdemokracija, ki razločevanja civilne od državne sfere nikoli ni odpravila, čeprav je imela z določitvijo obeh stalne probleme (npr. skozi politična nihanja med t. i. državo blaginje in socialno državo ali pa z novejšim socialdemokratskim konceptom, ki ga zastopa John Keane s sintagmo "socialistična civilna družba"). Vendar se je po vsem tem koristno vprašati, ali je še ustrezno, če tudi sodobna dogajanja v kompleksnih družbenih sistemih pokrivamo še naprej s tako splošno sintagmo, kot je civilna družba. Če pa že po vsej sili vztrajamo pri uporabi tega pojma, bi ga bilo funkcionalno uporabljati vsaj z naslednjimi sedmimi poudarki:

1. V civilno družbo spada tako njen nepolitični pol (zasebnih in javnih prostorov) kot tudi politična javnost.

2. Politično javnost tvorijo vsi individualni ter kolektivni civilno-družbeni akterji, ki se politično angažirajo in s tem vzdržujejo podlago za formiranje pravih političnih partij (registriranih, z jasno artikuliranim političnim programom in z namenom sodelovanja na volitvah); šele oboje skupaj kompletira sfero političnega pluralizma.

3. Iz tega sledi, da je politični pluralizem s prvim polom zakoreninjen v civilni družbi, medtem ko z drugim polom penetrira v državno sfero na način, ko s kompetitivnostjo političnih strank pretvarja občo voljo ljudstva v reprezentativni parlament - samo ta je predstavnik (zakonodajne) oblasti. Zato državna vlada ni oblast, ampak je s svojimi ministrstvi in birokracijo zgolj njeno orodje oz.

izvrševalka oblasti (gl. Rousseau, *Družbena pogodba*, 3. knj., 1. pogl.); oblast seveda tudi ni ustavno sodišče, čeprav nekateri mislijo drugače.

4. Zaradi posredovalne sfere političnega pluralizma, ki izvorno spada v civilno družbo, derivativno pa v državo, je razločevanje med državo in civilno družbo težavno; to pomeni, da je strukturno (z vidika razmejitve) nejasno, čeprav je politično pomembno (za demokratizacijo), hkrati pa konceptualno ostaja sporno (ker je odvisno predvsem od tega, ali civilno družbo razumemo za nasprotje države ali pa kot njej korelacijski pojem, o čemer tudi danes ni konsenza).

5. Iz tega izhaja, da utrjevanje parlamentarne demokratične države ni možno brez razvite civilne družbe, ker je le v njej izvor legitimne oblasti, katere sredstvo je država.

6. Kot velja tudi obratno, da sodobna civilna družba ni mogoča brez (pravne) države, saj ta po eni strani zagotavlja državljanske svoboščine in omogoča avtonomijo civilne družbe, vključno s pogoji za razvoj političnega pluralizma, hkrati pa preko vladnih mehanizmov opravlja posredniško vlogo med legitimno oblastjo (parlamenta) ter civilno družbo.

7. Za današnjo afirmacijo civilne družbe ni več usodno, kako jo definiramo, ampak kako jo realiziramo. Pri tem so od splošnih konceptov pomembnejše analize empirične ravni, npr. distribucija moči in vplivanja, vprašanje kompeticije in izmenjave elit, vprašanje preoblikovanja državne infrastrukture v smeri inovativnih kombinacij različnih virov, načel in načinov delovanja, razvoj intermediarnih struktur, solidarnostnih potencialov itd. Skratka, s kompletiranjem političnega projekta v zadnjem desetletju in z vzpostavitvijo demokratične parlamentarne države kot pogoja moderne civilne sfere se bo zgodovinski in konceptualni pomen civilne družbe vse bolj umikal v ozadje, uveljavljali pa se bodo drugi, parcialnejši in problemsko bolj specializirani pristopi.

Če v tem smislu presojava obravnavani zbornik, potem gre gotovo za bogato in koristno branje, tudi v smislu civilnodružbenih strategij (na posameznih segmentih). Če pa v njem iščemo odgovore na vprašanje, kaj naj bi civilna družba sploh bila, pa zadeva pade na vsej črti.